

Correction of Certain Expressions, Sentences, and Verses in *Khayrāt Hisān* and a Supplement to It

Asghar Esmaeili¹

Abstract

Khayrāt Hisān is a biographical anthology from the Qajar period, rich in historical, literary, and social information, attributes that lend it an encyclopedic character. Due to the inaccessibility of its lithographic edition, a new critical edition was published in 2015 (1394 AH) by Dr. Abolghasem Radfar and Robab Sadeghi Oskoei. The shortcomings of this edition may be categorized into three general groups: 1) Errors originating from Etemad al Saltaneh, particularly in his translations from Turkish or in the transcription of book titles and poems, issues that the editors overlooked, which consequently found their way into the printed edition. 2) Editorial errors made by the recent editors themselves in reading or transcribing names and verses. This includes mistakes in the critical apparatus, misattribution of sources, faulty transcription of Turkish verses, inaccuracies in the names of books and figures, misinterpretation of certain terms and idioms, as well as typographical errors, all of which are discussed and evaluated. 3) The absence of annotations where they were clearly needed, and the lack of essential indexes. Given the work's inclusion of numerous names of individuals, places, books, Qur'anic verses, hadiths, proverbs, Arabic, Persian, and Turkish verses, and Turkish vocabulary, the absence of such tools presents significant challenges for researchers. The present study addresses these issues by examining the meanings of words and idioms, drawing on internal textual evidence, comparing with the lithographic edition, consulting the Mashahir al-Nisa (in Turkish), and, in certain cases, referencing the divans and writings of poets and authors whose works are cited in Khayrāt Hisān. Through the correction of these errors and the addition of explanatory notes and annotations, a more refined and reliable version of the text can be offered to readers.

Keywords: Khayrāt Hisān, textual criticism, annotation, editing

Extended abstract

1. Introduction

Khayrāt Hisān is a book containing biographical accounts of renowned women from various historical periods up to the Qajar era, including figures from Iran,

1. Assistant Professor in Persian Language and Literature, Faculty of Encyclopedia Compiling, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran (a.esmaeili@ihcs.ac.ir)

the Ottoman Empire, the Arab world, and India. Their transmitted sayings, poetry, architectural works, and miraculous deeds are presented throughout their biographies.

In the preface, E'temād al-Saltāneh, after elaborating on the dignity of women, notes that he had intended to conduct a comprehensive study of famous women when he encountered *Mashāhīr al-Nisā'* by Muḥammad Zihnī Efendi. He used that book as a foundation, adding to it and entitling the result *Khayrāt Ḥisān*. Since *Mashāhīr al-Nisā'* was written in Ottoman Turkish, E'temād al-Saltāneh essentially translated the lives of famous women into Persian, while also authoring and inserting additional sections.

The work was first published in lithographic form in three volumes between 1304–1307 AH and was reprinted in 2015 by the Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS). The introduction to the reprint explains its purpose as follows: given the rarity of the original lithographic edition after more than a century, the Department of Textual Criticism at IHCS, under the efforts of Dr. Abolqāsem Rādfar and Robāb Sādeqī-Askū'ī, resolved to publish a modern, revised edition. Among the advantages of this edition is the translation of all Arabic poems contained in the text.

Apart from this merit, however, the lithographic version was almost entirely reproduced as-is, with its misreadings and transcription errors intact. The text lacks annotations and explanatory notes. Moreover, due to the abundance of Turkish verses, their transcription is at times corrupt and left untranslated. Considering the profusion of personal and geographical names, it would have been highly appropriate for the editors to provide commentary and to compile indices of names, Qur'anic verses, Persian, Arabic, and Turkish poetry, as well as other necessary lists, thereby increasing the scholarly utility of the work.

2. Theoretical Framework

This study is based on an examination of *Khayrāt Ḥisān* from the perspective of textual criticism and involves comparison with both the Ottoman Turkish original *Mashāhīr al-Nisā'* and the lithographic edition.

3. Methodology

The printed edition of *Khayrāt Ḥisān* was compared with both the lithographic text and Zihnī Efendi's *A'lām al-Nisā'*. Discrepancies were corrected. Additional reference was made to other texts and reputable Persian and Turkish dictionaries. Since the work contains Turkish vocabulary as well as personal and geographical names from the cultural domains of Iran, the Ottoman Empire, the Arab world, and India, necessary clarifications were added for each case in order to serve as a guide to readers.

4. Findings

The edition of *Khayrāt Ḥisān* prepared by Abolqāsem Rādfar and Robāb Sādeqī-Askū'ī contains the following issues:

1. Errors inherited from E'temād al-Saltāneh's own translation from Turkish or his transcription of book titles and poems, which the editors overlooked and which subsequently entered the published edition.
2. Mistakes by the editors themselves in reading or recording names and verses.
3. A lack of annotations where they are indispensable, as well as the absence of critical indices, despite the presence of numerous references to personal names, places, book titles, Qur'anic verses, ḥadīth, proverbs, and Persian, Arabic, and Turkish verses and vocabulary. This omission has complicated the work of researchers consulting the text.

5. Discussion

In this study, the editorial shortcomings of *Khayrāt Ḥisān* are examined under two categories: general issues and other specific errors. In the general issues, attention is drawn to the neglect of the original source and its author as well as to the absence of essential indices in the edited text. In the category of specific errors, the following were addressed: correction of 21 passages (phrases, sentences, and verses); identification and citation of sources for 8 verses; correction of 17 Turkish verses; revision of 12 book titles; identification and correction of 13 personal and geographical names; explanation of 7 noteworthy terms and expressions; and detection of 20 typographical errors in the published edition.

6. Conclusion

The editorial shortcomings of *Khayrāt Ḥisān* fall into two groups: general issues and other specific errors. The general issues include neglect of the primary source (*Mashāhīr al-Nisā'*) and its author, lack of essential indices, and absence of annotations. Correcting such deficiencies - by, for example, properly identifying the primary source and author of *Khayrāt Ḥisān* and adding necessary indices and explanatory notes - would yield a more complete version, one that could assist scholars and also guide the general readership. The second part of this article, devoted to specific errors, deals with problems of textual correction, the sources of certain verses, corrections of Turkish poetry, transcription of book titles, recording of names, clarification of key terms and expressions, and typographical mistakes. Correcting these aspects as well would provide a more accurate version of the work. Taken together, the improvements discussed in this article would result in a properly revised edition of *Khayrāt Ḥisān* for the benefit of researchers and interested readers alike.

Select Bibliography

- E'temād al-Saltāneh, M. Ḥ. b. 'Alī. *Khayrāt Ḥisān*, ed. with an introduction by Abolqāsem Rādfar and Robāb Sādeqī-Askū'i. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies; 2015. [In Persian]

- E'temād al-Saltāneh, M. H. b. *Alī Khayrāt Ḥisān*. Tīhrān: Wizārat-i Inṭibā'āt va Dār al-Tarjama; 1886–1889. [In Persian]
- Uzunçarşılı, H. I. *History of the Ottoman Empire*, trans. İraj Nowbakht. Tehran: Keyhān; 1998. [In Persian]
- Dāmādī, S. M. *Shared Motifs in Persian and Arabic Literature*. Tehran University; 2000. [In Persian]
- Derāyatī, M. *Catalogue of Iranian Manuscripts*. Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly; 2010. [In Persian]
- Dowlātābādī, 'A. *Dictionary of Turkish and Mongol Words in Persian Literature*. Tabriz: Tabriz University; 2007. [In Persian]
- Dehkhodā, 'A-A. *Loghatnāmeḥ*. Tehran: University of Tehran Press; 1994.
- Zihnī Efendi, M. *Mashāḥīr al-Nisā'*. Maṭba'a 'Āmīra; 1878. [In Turkish]
- Zāre' Shāh Morsī, P. *Shāh Morsī Dictionary*. Tabriz: Akhtar Press in cooperation with Anās Press; 2008.
- Dīānat, A. *Historical Dictionary of Measures and Values*, vols. 1–2. Tabriz: Nīmā; 1988. [In Persian]

How to cite:

Esmaili A. Correction of Certain Expressions, Sentences, and Verses in *Khayrāt Ḥisān* and a Supplement to It. *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 2025; 181-206 7-30.
DOI:10.22124/plid.2025.31242.1727

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۳۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹
صفحات: ۲۰۶-۱۸۱

تصحیح برخی عبارات، جملات و ابیات خیرات حسان و تکمله‌ای بر آن

اصغر اسمعیلی

چکیده

خیرات حسان از آثار تذکره‌ای دوره قاجار است که اطلاعات فراوان تاریخی، ادبی و اجتماعی آن، اثر را به کتابی دایره‌المعارف‌گونه تبدیل کرده‌است. با توجه به در دسترس نبودن نسخه چاپ سنگی اثر، چاپ و تصحیح جدیدی از آن به همت ابوالقاسم رادفر و رباب صادقی اسکویی در سال ۱۳۹۴ ش. منتشر شد. درمجموع مشکلات این چاپ و تصحیح را در سه دسته می‌توان تقسیم کرد:

۱. مشکلاتی که اعتمادالسلطنه در ترجمه از ترکی یا در ضبط نام کتب و اشعار داشته و مصححان به آنها توجه نکرده‌اند و به نسخه چاپی فعلی راه یافته‌است.

۲. مشکلاتی که مصححان محترم در خواندن یا ضبط اسم‌ها و اشعار داشته‌اند؛ اشکالات تصحیح، مأخذ برخی ابیات، تصحیح بعضی ابیات ترکی، ضبط نام کتب، ضبط اعلام، برخی لغات و اصطلاحات شایان توضیح و خطاهای تایپی بحث و بررسی شده‌است.

۳. نبود تعلیقات در جاهایی که حتماً تعلیقات نیاز بود و همچنین نداشتن فهرس لازم با توجه به احتوای اثر بر نام‌های مختلف اعلام، امکنه، کتب، آیات، احادیث، مثل‌ها، ابیات عربی، ابیات فارسی، ابیات ترکی و لغات ترکی که راه را بر پژوهشگر متن دشوار کرده‌است.

تصحیح این موارد با توجه به معنای لغات و اصطلاحات، قرائن ادبی، قرائن خود متن، توجه و رجوع به متن چاپ سنگی اثر، متن مشاهیرالنساء (ترکی) و در مواردی رجوع به دیوان‌ها و آثار شاعران و نویسندگانی بود که شعر یا نثر از آنها در این کتاب نقل شده‌است. با تصحیح این اشکالات و خطاها و افزودن تعلیقات و ایضاحات، می‌توان نسخه منتقح‌تری را به مخاطبان عرضه کرد.

واژگان کلیدی: خیرات حسان، تصحیح، تعلیقات، ویرایش

۱- مقدمه

زندگی‌نامه‌نویسی در ادبیات فارسی سابقه‌ای طولانی دارد و در شکل‌های مختلفی چون تذکره‌نویسی و مانند آن ظهور کرده‌است. یکی از این آثار تذکره‌گون *خیرات حسان* از محمدحسن خان اعتمادالسلطنه است که در دوره قاجار نوشته شده‌است.

محمدحسن بن علی المراغی مشهور به اعتمادالسلطنه (۱۲۵۹-۱۳۱۳ق) از مشاهیر سیاستمداران و دانشمندان عصر ناصرالدین‌شاه قاجار است. پدرش، حاج علی‌خان ضیاءالملک بود و محمدحسن، چهارمین فرزند خانواده در تهران به دنیا آمد و همزمان با افتتاح دارالفنون در سال ۱۲۶۸ق. از اولین شاگردان آن مدرسه شد و دوازده سال در آنجا تحصیل کرد و نظامیگری و زبان فرانسه آموخت و پس از اتمام تحصیلات، به درجه یابوری نائل شد و تا درجه ژنرال آجودانی شاه ارتقا یافت. او در زمان وزیرمختاری امیرنظام گروسی، وابسته نظامی سفارت ایران در پاریس شد و همزمان به تحصیل در آنجا پرداخت و پس از بازگشت به ایران، لقب صنیع‌الدوله گرفت و مترجم مخصوص شاه شد.

اعتمادالسلطنه در سال‌های پایانی عمر خود، خاطرات خود و دربار قاجار را پنهانی می‌نوشت که با عنوان *روزنامه خاطرات* منتشر شده‌است. او در سیاست محافظه‌کار و در فرهنگ پیشرو بود؛ چنانکه دارالتألیف و دارالترجمه ناصری را بنیاد گذاشت که منشأ خدمات فرهنگی بسیار بود. مرگ او در ۵۳ سالگی و حدود یک ماه پس از کشته‌شدن ناصرالدین‌شاه اتفاق افتاد (آل‌داود، ۱۳۸۵: ج ۹، ۳۵۸-۳۶۳).

از وی آثار متعددی برجای مانده‌است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: *المآثر والآثار*، *التدوین فی احوال جبال شروین*، *مرآت البلدان*، *تاریخ منتظم ناصری*، *خلسه مشهور به خوابنامه*، *درر التیجان فی تاریخ بنی‌الاشکان*، *تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران*، *الفاظ متشابه و متداوله در زبان فرانسه و خیرات حسان*.

خیرات حسان کتابی است حاوی شرح حال زنان مشهور از ادوار مختلف تاریخی تا عصر قاجار از ایرانی، عثمانی و عرب و هندی که منقولات، اشعار، بناها و کرامات آنان در مطاوی شرح حالشان آمده‌است.

اعتمادالسلطنه در دیباچه اثر، پس از شرح منزلت زنان، آورده که در اندیشه استقصا در احوال زنان مشهور بود که به کتاب *مشاهیر النساء* محمدذهنی افندی برمی‌خورد و آن را اساس قرار می‌دهد و اضافاتی بر آن می‌افزاید و *خیرات حسان* نام می‌نهد. *مشاهیر النساء* به زبان ترکی عثمانی است و در واقع اعتمادالسلطنه، احوال زنان مشهور را از ترکی ترجمه و بخش‌هایی را تألیف کرده و به آن افزوده‌است.

این کتاب در فاصله ۱۳۰۴-۱۳۰۷ ق. به صورت چاپ سنگی در سه جلد منتشر شده و در سال ۱۳۹۴ انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی آن را بازچاپ کرده‌است. در مقدمه، هدف از این کار این گونه آمده‌است: با توجه به گذشت بیش از صد سال از چاپ سنگی اثر و نایاب بودن آن، بخش تصحیح متون پژوهشکده ادبیات پژوهشگاه، به همت دکتر ابوالقاسم رادفر و رباب صادقی اسکویی مصمم شد تا نسخه امروزی و منقح آن را منتشر و عرضه کند. از مزایای این چاپ می‌توان به ترجمه اشعار عربی کل متن اشاره کرد. غیر از این امتیاز، تقریباً نسخه چاپ سنگی، عیناً به شکل امروزی چاپ شده و متن فاقد تعلیقات و توضیحات است. با توجه به کثرت اشعار ترکی، ضبط اشعار ترکی در مواردی مختل و بدون ترجمه رها شده‌است؛ کثرت اعلام انسانی و جغرافیایی ایجاب می‌کرد که مصححان محترم، تعلیقه‌نویسی بر آنها را وجهه همت خود قرار دهند و فهرس مختلف اعلام، آیات، اشعار فارسی، اشعار عربی و اشعار ترکی و سایر فهرست‌های لازم را بر آن بیفزایند تا پژوهشگران بهره بیشتری از آن ببرند. در مجموع مشکلات این چاپ و تصحیح را در سه دسته می‌توان تقسیم کرد:

- (۱) اشکالاتی که اعتمادالسلطنه در ترجمه از ترکی یا در ضبط نام کتب و اشعار داشته و مصححان به آنها توجه نکرده‌اند و به نسخه چاپی فعلی راه یافته‌است.
- (۲) اشکالاتی که مصححان محترم در خواندن یا ضبط اسم‌ها و اشعار داشته‌اند.
- (۳) نبود تعلیقات در جاهایی که حتماً تعلیقات نیاز بود و همچنین نداشتن فهرس لازم با توجه به احتوای اثر بر نام‌های مختلف اعلام، امکنه، کتب، آیات، احادیث، مثل‌ها، ابیات عربی، ابیات فارسی، ابیات ترکی و لغات ترکی که راه را بر پژوهشگر متن دشوار کرده‌است.

۲- پیشینه پژوهش

درباره این اثر تاکنون پژوهش‌های محدود زیر انجام شده‌است:

- ۱- گلچین معانی (۱۳۶۳). تاریخ تذکره‌های فارسی. تهران: کتابخانه سنائی، ص ۶۰۹-۶۱۱.
- در این نوشتار به برخی اشکالات محتوایی خیرات حسان، مانند تکرار برخی مداخل، خلط اطلاعات زنان همنام یا با نام مشابه و برخی اغلاط مانند مرد بودن حجابی گلپایگانی اشاره شده‌است.

- ۲- سعیدی (۱۳۸۵). خیرات حسان، معرفی نسخ خطی، ایران، ص ۸.

این نوشتار به معرفی نسخه چاپ سنگی خیرات حسان می‌پردازد. نویسنده، خیرات حسان را کتابی حاوی معرفی زنان نام‌آور، دانشمند و فاضل از صدر اسلام می‌داند. در این اثر زنان عرب، ایرانی، عثمانی و هندی معرفی شده‌اند. منقولات، اشعار، بناها و کرامات منسوب به این زنان در لابه‌لای ترجمه زندگی آنان آمده‌است.

در بخش دیگر این نوشتار علت نگارش اثر از مقدمه خیرات حسان آمده‌است. اعتمادالسلطنه در این دیباچه آورده که در اندیشه «استقصاء در حالات نساء مشهور» بوده که مشاهیر النساء، اثر ادیب اریب محمد ذهنی افندی به دست او رسیده و آن را اساس قرار داده و معلومات خود را با برخی تصرفات در آن، تکمیل کرده و خیرات حسان را نوشته‌است.

تفاوت پژوهش حاضر، با پژوهش نخست این است که پژوهش حاضر با بررسی اشکالات کلی اثر، مانند پژوهش گلچین معانی، در بخشی دیگر به اشکالات تصحیح توجه کرده و تعلیقه‌نویسی را در موارد لازم پیش گرفته تا برخی ابهامات متن روشن شود.

پژوهش دوم تنها به معرفی چاپ سنگی خیرات حسان پرداخته که در مقدمه این مقاله از آن استفاده شد.

۳- بحث و بررسی

در این مقاله، این مشکلات و ابهامات تصحیح خیرات حسان در دو بخش اشکالات کلی و سایر اشکالات بررسی شده‌است.

۳-۱- اشکالات کلی

۳-۱-۱- بررسی نام مأخذ اصلی اثر و نویسنده آن. عمده محتوای خیرات حسان از اثری ترکی به نام مشاهیر النساء از محمد ذهنی افندی به فارسی ترجمه شده که مصححان اثر در این باره به خطا رفته‌اند.

به تصریح اعتمادالسلطنه در دیباچه اثر «... از حسن اتفاق در این حال و حال این خیال، کتاب مشاهیر النساء از مصنفات ادیب اریب و بارع لیب محمد ذهنی افندی به دست آمد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۴: ب).

مصححان در صفحه دو «مقدمه» آورده‌اند: «اعتمادالسلطنه این کتاب را از اثری ترکی به نام مشاهیر النساء نوشته محمد ذهبی ترجمه و اقتباس کرده‌است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۴: دو). با استناد به مواضع مختلف متن از جمله صفحات ۱۸۰، ۲۹۶، ۲۹۸، ۳۱۱، ۴۵۰ و برخی

صفحات دیگر، نام صحیح کتاب اقتباس شده، *مشاهیر النساء* و نویسنده آن محمد ذهنی افندی است: «... و محمد ذهنی افندی مؤلف مجموعه *مشاهیر النساء* در ترجمه حضرت شهریانو می گوید: ...» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۴: ۴۵۰). متأسفانه این غلط، به فهرست نویسی اثر هم راه پیدا کرده و در آنجا هم این خطا تکرار شده است: «این کتاب ترجمه و اقتباسی از *مشاهیر النسوان* تألیف محمد ذهبی است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۴: صفحه فیا).

۳-۱-۲- نبود فهرست‌ها. با توجه به کثرت اعلام، نام‌های مشاهیر، امکان، آیات قرآن، احادیث، اشعار فارسی، اشعار عربی، اشعار ترکی، لغات ترکی، جملات عربی، امثال جای خالی این فهرست‌ها در این اثر دیده می‌شود و نبود این فهرس، راه جست‌وجو را بر پژوهشگران بسته است:

۱. فهرست آیات قرآنی
۲. فهرست احادیث
۳. فهرست اشعار فارسی
۴. فهرست اشعار عربی
۵. فهرست اشعار ترکی
۶. فهرست اعلام (شخصیت‌ها و مکان‌ها)
۷. فهرست لغات ترکی
۸. فهرست جملات عربی
۹. فهرست امثال عربی

۳-۱-۳- نداشتن تعلیقات. یکی از مشکلات کلی این چاپ و تصحیح، فقدان تعلیقات است. تعلیقه نویسی در این تصحیح، محدود است به آوردن نام سور و آیات قرآنی و گاه معنی یک لغت؛ مانند معنی «متنبی» در ص ۳۰۳: کسی که ادعای پیامبری کند. در موارد خاصی چون معنی لغات ترکی، اعلام جغرافیایی در قلمرو عثمانی، لغات دشوار، ابیات ترکی و مانند آن، خواننده یا مراجعه کننده فارسی زبان، حتما به این تعلیقات نیاز دارد و در برخی موارد دیگر مانند شرح مثل‌های عربی یا توضیح درباره محتوای برخی مأخذ و کتب مذکور در متن، استحباب داشت که این تعلیقات آورده شود. در بخش دوم این مقاله برای برخی از این موارد، تعلیقاتی نوشته شده است.

۳-۲- سایر اشکالات

۳-۲-۱- اشکالات تصحیح. در متن چاپی *خیرات حسان*، برخی اشکالات و بدخوانی‌ها دیده می‌شود که در این بخش بررسی می‌شود. تصحیح این موارد با توجه به معنای لغات و اصطلاحات، قرائن ادبی، قرائن خود متن، توجه و رجوع به متن چاپ سنگی اثر، متن *مشاهیرالنساء* (ترکی) و در مواردی رجوع به دیوان‌ها و آثار شاعران و نویسندگانی بود که شعر یا نثر از آن‌ها در این کتاب نقل شده‌است. این موارد عبارت‌اند از:

۱. ص ۱۱۵، س ۱۳ و ۱۴. «... و شرح آثار خیریه او (انیس‌الدوله) از قرار زیر است: جیفه الماس تقدیم روضه مقدسه امیرالمؤمنین علی علیه السلام...».

قطعا با توجه به معنی، «جیفه» درست نیست و مصحف «جیفه» است که دهخدا در *لغت‌نامه*، ذیل این لغت، «جیفه» را به «جیفه» ارجاع داده و ذیل آن آورده: «زیوری مرصع که سلاطین و امرا بر سر زنند، جغه و جقه و ایبات زیر را شاهد آورده‌است:

لعل گهربار او از بس مرصع‌خوان بود جیفه گردد چون زند از خشم فریادم به سر

(اشرف)

جیفه کسری بلرزد بر سر دستارها آشیان سازد هما در سایه دیوارها

(سنجر کاشی)

البته جقه یا جیفه از زیورآلات زنان هم بوده که در اینجا بیشتر منظور آن است و تاج، نیم‌تاج و هر چیز شبیه آن بود که بر روی کلاه یا جلوی سر می‌زدند (سیفی نهایندی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۳۴۲).

۲. ص ۲۱۲، س ۸ و ۹. «خدیجه بنت زین‌الدین از خطیب مرداد برای ما روایت حدیث نمود».

«خطیب مرداد» صحیح است نه «خطیب مرداد». نام اصلی وی محمدبن عبدالهادی بوده و «مرداد» نام قریه‌ای است نزدیک نابلس و او منسوب به شهر خود خوانده شده‌است. نام این شهر به صورت «مَرده» و «مردا» ضبط شده‌است (الحلو، ۲۰۰۸: ۵۸). علت این خوانش به ترجمه نادرست اعتمادالسلطنه از نسخه ترکی *مشاهیرالنساء* مربوط می‌شود. جمله ترکی چنین است: «خدیجه بنت زینب خطیب مرداد دن (از خطیب مرداد) روایت حدیث ایتدی.» (مشاهیر النساء، ص ۱۹۱، س ۱۵)؛ یعنی: خدیجه بنت زینب از خطیب مرداد روایت حدیث کرد. *لغت‌نامه* دهخدا نیز با نقل این جمله *خیرات حسان*، به اشتباه «خطیب مرداد» ضبط کرده‌است.

۳. ص ۲۴۵، س ۵. دربارهٔ زیب‌النساء بیگم دختر اورنگ‌زیب عالمگیر پادشاه گورکانی آمده‌است: «... به طبع موزون معروف می‌باشد و حفی تخلص می‌نموده ...». «حفی» غلط است و تخلص زیب‌النساء بیگم «مخفی» بوده‌است؛ چنانکه در این بیت از او آمده‌است:

مخفیا در غم ایام ز اغیار منال هرچه آید به سر از بخت زبون می‌آید

۴. ص ۲۶۹، س ۲. «شش دانگ قریهٔ صیقلان و شش دانگ قریهٔ نارنج‌گل که هر دو از قرای بلوک ورزل است مع متعلقاتهما من الاراضی الرطبه و الیاسه و التلنبا و الکروم و الشجار و غیر ذلک». «تلنبا» مفهوم و درست نیست. در *لغت‌نامهٔ دهخدا* ذیل «تلیبار» آمده‌است: خانه‌ای را گویند که به جهت کرم پیله نگاه داشتن، چوب‌بندی کنند تا پیله حاصل شود. باز در همان‌جا به نقل از حاشیهٔ برهان قاطع آمده «در گیلکی تلمبار». با این توضیح می‌توان «تلنبار» را صحیح دانست که به تلفظ «تلمبار» گیلکی نزدیک است، نه «تلنبا» که «ر» از آن ساقط شده‌است.

۵. ص ۱۴۴، س ۲ و ۳. دربارهٔ تاجلی خانم، محبوبهٔ شاه اسماعیل صفوی آورده‌است: «در جنگ چالدران در حالتی که فرار می‌کرد، مسیح پاشازاده او را اسیر نموده، مشارالیه‌ها گوشواره‌های قیمتی خود را که مشهور و معروف به لعل ببرک بوده داده و (از دست عثمانی‌ها) خلاص شده‌است ...».

این اصطلاح در *خیرات حسان*، چاپ سنگی، ج ۱، ص ۸۲ و همچنین *مشاهیر النساء* ص ۱۳۴ به همین صورت (لعل ببرک) ضبط شده‌است. با جست‌وجو در کتب کانی‌شناسی به نوعی از لعل به نام «لعل بوگرک» برمی‌خوریم. زاوش (۱۳۴۸: ۱۳۲ و ۱۳۴) آورده: لعل بوگرک در فرهنگ‌ها ذکر نشده و نتوانستم نوع آن را تشخیص دهم. از متون قدیم در *روضات الجنات فی اوصاف مدینه الهرات* از انواع لعل به لعل بوگرک اشاره شده: «... بابر میرزا به تجسس آن اشارت فرمود، او را در تکیهٔ اسکندربیک یافته، با جواهر عظیم گران مانند لعل بوگرک و پیوه‌گری و شاه‌منصوری و غیر آن که جواهریان روزگار ... از قیمت هر یک از آن عاجز بودند ...» (اسفزاری زمجی، ۱۳۳۹: ج ۲: ۱۶۶). باید افزود لغت «بوگرک» در ترکی به معنای «قلوه» (زارع شاهمرسی، ۱۳۸۷: ۳۳۹) است و در مجموع «لعل بوگرک» یعنی «لعل قلوهای»؛ هم از حیث رنگ و هم از این حیث که اصطلاح «قلوه» در کانی‌شناسی، به جواهر تراش‌نخورده اطلاق می‌شود، صحیح است؛ حال نگاهی به تاریخ می‌افکنیم تا ببینیم «لعل بوگرک» درست است. میرجعفری (۱۳۵۳: ۴۷۵) از این لعل با عنوان «لعل بوگرک» نام می‌برد و به نقل از *تاج‌التواریخ*

می‌نویسد: سنگ بسیار گران‌بهای لعل بوگرگ (قلوهای) در خزانه فرمانروایان گذشته بوده که بعد به دست شاه اسماعیل صفوی می‌افتد. روزی شاه در عالم خوشی، این سنگ کمیاب را به سنگ می‌زند و ریزریز می‌کند و از آن تکه‌ها یک جفت گوشواره برای تاجلو خانم درست می‌کنند که به دست مسیح پاشاوغلی می‌افتد. توفان گوندوز (۱۳۸۹: ۱۲۶) نیز با نقل همین واقعه از منشی قزوینی، اصل «لعل بوگرگ» را متعلق به آق‌قویونلوها می‌داند به دست امیرخان موصللو، به شاه اسماعیل تقدیم شده‌است.

بنابراین، هم قرائن لغوی و هم قرائن تاریخی «لعل بوگرگ» را تأیید می‌کنند که لعل قلوهای رنگ تراش‌خورده‌ای بوده که پس از تکه‌تکه شدن، از آن برای تاجلی خانم گوشواره ساخته‌بودند.

۶. ص ۱۱۰. «جججه به ضم هر دو جیم، شکنبه گوسفند است که عرب‌های بدوی آن را پاک کرده از گوشت قاوورمه شدجو می‌نمایند». این لغت مفهوم نیست و در نسخه چاپ سنگی، ص ۵۵ «شدجه» ضبط شده‌است. در متن مشاهیر/النساء این جمله آمده‌است: «جججه ... اشکنبه در که بدویان عرب اتی تطهیر ایدب، طغارجیق کبی ایچینه ات قاورسی قویلر» (ذهنی افندی، ۱۰۶) که ترجمه آن همان است که اعتمادالسلطنه آورده‌است.

به احتمال قوی «شدجو» مصحف «سختو» است که در فرهنگ دیوان اطعمه در معنی آن نوشته‌اند: السختو: چرب روده گوسفند فربه که اندرون آن از برنج و زعفران و پیاز و نخود و داروهای گرم و گوشت یا جگر بند و دنبه یا پیه پر کنند ... (بسحق اطعمه، ۱۳۸۲: ۲۸۹) و لغت «طغارجق» (روده) در متن ترکی، آن را تأیید می‌کند. و نوشته‌اند منسوب به «سغد» است؛ از کثرت استعمال «سختو» شده‌است. این ابیات از بسحق اطعمه است:

بر سایبان نان تنک اعتماد نیست سختو مگر به باطن پاک شما رود
(بسحق اطعمه، ۱۳۸۲: ۱۱۸)

با تلفظ «سغدو» هم در ابیات آمده‌است:

بسا شب که از گوشت آکنده‌ام چو سغدو دل و سینه و روده‌ها
(سراج قمری)

۷. ص ۲۰۵.

ایا طایر قدس عرش آشیان مجو دانه از دام این خاکدان
نفس بشکن و بال و پر باز کن به گلگشت و گلزار پرواز کن

با توجه به مفهوم و قرائنی مانند «طایر»، «دانه»، «دام» و «بال و پر»، در بیت دوم «قفس» صحیح است، نه «نفس» و در نسخه چاپ سنگی، ص ۹۷ هم «قفس» ضبط شده است.

۸. ص ۲۶۹.

تا بدانی درد عشق و داغ مهر و غم خوری چون به هجران در بیچی پس بدانی قدر من

مصرع دوم این بیت در نسخه چاپ سنگی، ص ۱۲۹ این گونه نقل شده است:

چون به هجر اندر بیچی پس بدانی قدر من

۹. ص ۱۷۰.

به غیر سبزه نیوشد کسی مزار که قبرپوشا غریبان همین گیاه بس است

با توجه به وزن و معنی، یک واژه از مصرع اول ساقط شده و در مصرع دوم به جای «قبرپوش» «قبرپوشا» ضبط شده و اینک صحیح بیت:

به غیر سبزه نیوشد کسی مزار مرا که قبرپوش غریبان همین گیاه بس است

۱۰. ص ۱۷۸، س ۳. «زمخشری از نصایح الکبار در شرح مقامه زهریه نقل کرده گوید ...»

با توجه به محتوای حکایت و مطابق ص ۱۵۶ مشاهیر/النساء «مقامه زهدیه» درست است، نه «مقامه زهریه». و در سطر ۹ همین صفحه (۱۷۸) آمده: «و زمخشری که در مقامه زهدیه می گوید ...».

۱۱. ص ۸۴۸.

دعاش گویم باری چنان که ای باری به دور دهر از او دور دارد درد و گزند

با توجه به سکتۀ وزنی در مصرع دوم و معنای آن، صحیح مصرع چنین است: به دور دهر از او دور دار درد و گزند.

۱۲. ص ۳۷۵، س ۷ و ۸. «از قراری که در تزیین الاسواق مسطور است، عمزاده این

سعدی و عاشق شد و خواست او را به زنی بگیرد.» «واو» قبل از عاشق شد، زاید است.

۱۳. ص ۲۴۳، س ۸. «و او چند شوهر به دفعات اختیار کرد و همه به زودی درگذشتند و

دفاق به سامت مشهور شد». مطابق معنی جمله «شامت» صحیح است به معنی «شوم و بدیمن بودن» (لغت نامه دهخدا، ذیل شامت) نه «سامت».

۱۴. ص ۵۴۰، س ۳ و ۴. «بنابر مسطورات سلولی و ابن ظافر زریق عروضی در کتاب بدایع

البدائنه خود می گوید: روزی» با مراجعه به مشاهیر/النساء این جمله ترکی را می بینیم:

«ابن ظافر کتاب بدایع البدائیه دَ مسطور اولدیغنده گوره (زریق العروسی) دمیشدیر که بیرگون ...» (ص ۹۳) که ترجمه آن به فارسی چنین است: ابن ظافر در کتاب بدایع البدائیه چنین مسطور می‌کند که زریق العروسی می‌گوید که یک روز ...» و از اینجا استنباط می‌شود که اعتمادالسلطنه این نام‌ها را خلط کرده و ترجمه درستی به دست نداده‌است. چنانکه در ص ۱۵۵ متن اثر، بدایع/البدائیه به درستی به ابن ظافر نسبت داده شده نه به زریق عروسی (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۴: ۱۵۵) و مطابق اطلاعات کتاب‌شناسی کتابخانه ملی نیز بدایع البدائیه از علی بن ظافر الازدی است (www.nlai.ir).

۱۵. ص ۴۷۷. «زنی حسنی بیگ‌نام که اسباب تجارت عمده و مال‌التجاره زیادی داشت گرگ یراق آن دستگاه شمرده می‌شد ...». این کلمه با کلمه بعد از خود، لفظ «گرگ یراق» ترکی را می‌سازد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۳-۱۳۰۷: ج ۲: ۱۴۲) که به معنی «حامی و پشتیبان» (لغت‌نامه دهخدا، ذیل مدخل) است و مصححان به این نکته پی نبرده‌اند و به آن صورت غلط ضبط کرده‌اند.

۱۶. ص ۴۷۹. از کسی چون بشکند چیزی بلایی بگدرد خوب شد بر تو به زد آسبیش از مینا گذشت.

صحیح: از کسی چون بشکند چیزی بلایی بگذرد خوب شد بر تو نزد آسبیش از مینا گذشت.

در نسخه چاپ سنگی (ج ۲: ۱۴۴) نیز چنین است ولی قرائن معنایی «نزد» را تأیید می‌کند که آسیب رسیدن به اشیا یا افراد دیگر را باعث نجات او دانسته‌است.

۱۷. ص ۴۳۰، س. ۸. «... شیرکوه عم وی از اعمال آذربایجان می‌باشد». «عمال» صحیح است.

۱۸. ص ۴۹۷.

با من چو شب وصل تو بگشاید راز ناگاهم از شام کند صبح آغاز

مصرع دوم سخته وزنی دارد و صحیح آن چنین است:

با من چو شب وصل تو بگشاید راز ناگاه هم از شام کند صبح آغاز

(آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۴۴۵)

۱۹. در ص ۶۴۸ و ۶۴۹ ابیاتی از لیلی و مجنون نظامی آمده که با مراجعه به نسخه

معتبر تصحیح‌شده وحید دستگردی می‌توان صورت صحیح ابیات را به دست داد:

رخشنده شبی چو روز روشن زو تازه فلک چو سیر گلشن

رخشنده شبی چو روز روشن	رو تازه فلک چو سیر گلشن
(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۷۲)	
با شکل عطارد و کمانش	تیری است که زد بر آسمانش
یا شکل عطارد از کمانش	تیری است که زد بر آسمانش
(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۷۳)	
فرقد به یزک جنبه رانده	کشتی به جناح در رسانده
فرقد به یزک جنبه رانده	کشتی به جناح شط رسانده
(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۷۳)	
بر زهره نظر گماشت اول	گفتای به تو بخت را معول
بر زهره نظر گماشت اول	گفت ای به تو بخت را معول
(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۷۸)	
گفت ای در تو پناهگامم	جز در تو کسی چرا پناهیم
گفت ای در تو پناهگامم	در جز تو کسی چرا پناهیم؟
(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۷۹)	

۲۰. ص ۴۶۵. ابیاتی از قآنی شیرازی که صحیح ضبط نشده‌اند:

صفیه دختر حی ابن اخطب آن که به حسن	نبود در همه عالم چنو یکی اختر
صفیه زاده حی ابن اخطب آن که به حسن	نبود در همه عالم چنو یکی اختر
(قآنی، ۱۳۶۳: ۲۶۰)	

...

روانه ساخت به سوی رسول تا سازد	مفرحی دل او را از عنبر و شکر
روانه ساخت به سوی رسول تا سازد	مفرحی دل او را ز عنبر و شکر
(قآنی، ۱۳۶۳: ۲۶۰)	

...

سرود از چه آوردگاهش آوردی	دلت ز آهن و پولاد روی بود مگر
سرود از چه ز آوردگاهش آوردی	دلت ز آهن و پولاد روی بود مگر
(قآنی، ۱۳۶۳: ۲۶۰)	

(اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۴-۱۳۰۷: ج ۲: ۱۳۲ و ۱۳۳)

اشکالات تصحیح در این بخش از مصححان است و نسخه چاپ سنگی همانند دیوان قآنی ضبط کرده‌است؛ مگر در یک مورد (بیت اول) که اعتمادالسلطنه «دختر» ضبط کرده که در دیوان قآنی «زاده» است.

۲۱. در ص ۴۲ جملاتی عربی از زبان اسماء بنت یزید الانصاریه آمده که در ص ۴۳ ترجمه فارسی آن عبارات به قلم اعتمادالسلطنه آمده و ترجمه عبارات «انا معشر النساء محصورات مقصورات قواعد بیوتکم ...» به این صورت آمده: «ما جنس نسوان در پس پرده محبوس و در خانه‌های شوهرها محبوس هستیم ... و محل ...»، ترجمه عبارت «قواهد بیوتکم» به معنای «بنیادهای و ستون‌های خانه» جا افتاده است. ص ۲۷، جلد اول چاپ سنگی مؤید این است که این افتادگی از اعتمادالسلطنه است.

۲۲. ص ۵۶۰.

پیش از آن کاین (آنک این) قصه تا مخلص رسد دود (و) گندی آمد از اهل حسد
نیست ذکر و بحث اسرار بلند (ذکر بحث و اسرار بلند) گه (که) دوانند اولیا زان (آن) سو سمند
(مولوی، ۱۳۷۳: ۴۶۸)

۳-۳- مآخذ برخی ابیات

در مواضع مختلف خیرات/ حسان خطاهایی را در انتساب ابیات و اشعار می‌بینیم که برخی از آنها عبارت‌اند از:

۱. گفتم با دین توانی آسود زیرا که به خیر دفع شر شد
دنیاطلبان بـدگهر را دین نیز بهانه دگر شد (ص ۷۲۱)

اعتمادالسلطنه این بیت و پنج بیت پس از آن را از ناصر خسرو دانسته که در مناظره با طلبه‌ای گفته است. در حالی که چنین نیست و ابیات در دیوان ناصر خسرو یافته نشد. محمدعلی فروغی در خاطراتش آورده این ابیات را پدرم جعل کرده و به خیرات حسان افزوده است. وی هدف پدرش را از این کار رنجش از کسانی دانسته است که دین را وسیله اغراض دنیوی قرار داده‌اند (فروغی، ۱۳۹۸: ۲۴ و ۲۵).

۲. ص ۴۸۰، س ۱۷ و ۱۸. غم و شادی است که با یکدگر آمیخته‌اند.

این مصرع از قآانی است و بیت کامل آن چنین است:

غم و شادی است که با یکدگر آمیخته‌اند یا مه روزه به نوروز درآمیخته‌اند
(قآانی شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۷۲)

۳. ص ۶۳۵.

بس غصه که از چشمه نوش تو رسید تا دست من امروز به دوش تو رسید

اعتمادالسلطنه این بیت را از لاله خاتون دانسته، درحالی‌که این بیت از مهستی گنجوی است (مهستی گنجوی، ۱۹۸۵: ۴۵).

۴. ص ۱۱۵.

و لو كان النساء كمن هذى لفضلت النساء على الرجال

با تغییر «هذى» به «فقدنا» شعر از متنبی است در مرثیه مادر سیف‌الدوله (رضایی هفتادری و حسن‌زاده نیری، ۱۳۸۳: ۱۱۲).

۵. ص ۲۸۳.

ادعى باسماء نيزا فى قبائلها كان اسماء اضحت بعض اسمائى

شعر از ابومنصور ثعالبی است (ثعالبی، ۱۴۰۳: ۲۲۹).

۶. ص ۲۴۱.

مگر رسوای عشق از مردم عالم غمی دارد که عاشق گشتن و رسوا شدن هم عالمی دارد

اعتمادالسلطنه در صفحه فوق این بیت را از زنی با تخلص «دختر» دانسته ولی در ص ۵۲۸ و ۵۲۹ این بیت را به شاعری به نام «عصمت» یا «عصمتی» منسوب کرده‌است.

۷. ص ۶۷۲.

السيف اصدق انباء من الكتب فى حده الحد بين الجد و اللعب

بیت حاضر و بیت پس از آن، از ابوتمام است در فتح عموریه (شعار و فرزاد، ۱۳۸۱: ۳۲۲).

۸. ص ب (دیباچه).

و لو كان مبكاهها بکیت صبابه بسعدی شفیت النفس قبل التندم

بیت با تغییر «سعدی» به «لیلی» از دیوان تمیم ابن ابی مقبل از شاعران جاهلی که اسلام را درک کرد و از مخضرمین بود (www.alldiwan.net).

۳-۴- تصحیح بعضی ابیات ترکی

ابیات ترکی خیرات حسان نیز به بازخوانی و تصحیح و با توجه به مخاطب فارسی‌زبان، به ترجمه نیاز دارد که در اینجا به برخی از آنها پرداخته می‌شود؛ برخی از این ابیات با مراجعه به معجم مشاهیر النساء و برخی دیگر با کمک قرائن متنی تصحیح شده‌است:

۱. ص ۱۸۰.

جگرده تیغ غم‌زک زخمی وار کن اتمه پیکانک یتر ای قاشی یای ارتق یتر دیرتمه مژگانک

- صحیح بیت مطابق معنی و ص ۱۵۹ معجم مشاهیر النساء:
 جگرده تیغ غمزک زخمی وار کن آتمه پیکانک
 یتر ای قاشی یای آرتق یتر دپرتمه مژگانک
۲. ص ۱۸۰. ینه نو یاره‌لر اچدی در ونه تیغ هجرانک
 صحیح بیت مطابق معنی و ص ۱۵۹ معجم مشاهیر النساء:
 ینه نو یاره‌لر اچدی درونه تیغ هجرانک
۳. ص ۱۸۰. سنی بی‌دین دیمشلدی ازلدن یوقد و ایمانک
 صحیح بیت مطابق معنی و ص ۱۵۹ معجم مشاهیر النساء:
 سنی بی‌دین دیمشلدی ازلدن یوقدور ایمانک
۴. ص ۱۸۰. امید مرحمت قلق عبث دیر سندن ای کافر
 صحیح بیت مطابق معنی و ص ۱۵۹ معجم مشاهیر النساء:
 امید مرحمت قلمق عبث دیر سندن ای کافر
۵. ص ۲۸۵. دپرت لبوکی جوشه کتور حوض کوثری
 صحیح بیت مطابق معنی و ص ۳۵۲ معجم مشاهیر النساء:
 دپرت لبوکی جوشه گتور حوض کوثری
۶. ص ۳۵۲.
سنگ حسنک بنم عشقم سنگ جورک بنم صبرم
 افندم دمیدم آرتار تو کنمز بی‌نهایت در
- صحیح بیت مطابق معنی و ص ۲۸۶ معجم مشاهیر النساء:
سنگ حسنک بنم عشقم سنگ جورک بنم صبرم
 افندم دمیدم (دم به دم) آرتار توکنمز بی‌نهایت در
۷. ص ۳۵۲.
 کشف ایت نقابکی پری کوکی منور ایت
 و عالم عناصری فردوس انور ایت
- صحیح بیت مطابق معنی و ص ۲۵۸ معجم مشاهیر النساء و ۴۶ چاپ سنگی:
 کشف ایت نقابکی پری گوگی منور ایت
 بو عالم عناصری فردوس انور ایت
۸.
 امید وصلتک ای قاشلری یای سینه دن کچمز
 خیال تیر غمزک انیا خاطر نشانمدر
- صحیح: خیال تیر غمزک انیا خاطر نشانمدر (آنی فاطمه خانم اسم شاعر است که به صورت تخلص در این بیت آمده‌است).
۹. ص ۳۷۱ و ۳۷۲.

مرغ دل پروازه کلدی لانه‌لر آغلار بکا
 یان‌دیریر ایسه م شب تاریک دل ناشادمی
 آشنالر سنک طعن انداز اولولر هر طرف
 کاسه میزاب ساقیدن ایچوب مست اولمشم
 چیق‌دی زنارم بو کز خمخانه‌لر آغلار بکا
 روشن اولسه پر یاغار آغلار بکا
 واقف اولسه حالامه آغلار بکا
 حالامه آگاه اولان مستانه لر آغلار بکا

۱۰. ص ۶۰۶. خاک در دلدارن آیرلمه اولنجه

صحیح: خاک در دلدارن آیرلمه اولنجه (ترجمه: تا زمان مرگ از خاک در دلدار جدا نشو).

۱۱. ص ۶۰۷، س ۱۴. شمع سوزانه حاجت قالمدی چون که بتر // آتش جورنده یاق‌دی

عاقبت پروانه سن.

مطابق معنی مصرع دوم چنین صحیح است: آتش جورنده یاندی عاقبت پروانه سن

(ترجمه: عاقبت پروانه تو در آتش جورت سوخت).

۱۲. ص ۶۰۷. عیش و نوش صحبتی دگمز انک هیچ بیر پوله // نیلرم ظل سراب آسا شو

مهمانخانه‌سین.

مطابق معنی مصرع دوم چنین صحیح است: نیلرم ظل سراب آسا شو مهمانخانه‌سین

(ترجمه: مهمانخانه آب که چون سایه سراب است، به چه کارم می‌آید)؟

۱۳. ص ۲۴۴، س ۱۲.

یوم ثانی محرم انجلاء صبحده یمن ایله سلطان سلیمان زمان ایندی جلوس

ایتدی جلوس (جلوس کرد) صحیح است.

۱۴. ص ۶۵۶. باق بو لعبتگاه دهرک روز و شب مهر و مهی ابکی طفل نازنین در صانکه

چنبردن کچر. «ابکی» به معنای «دو» صحیح است: روز و شب چون دو طفل نازنین هستند

که از چنبر عبور می‌کنند.

۱۵. ص ۵۲.

هفته گچمز کویکه مهمان ایدن سن سیزی بلکه هر شب صبحه دک نالان ایدن سن سین بنی

دست تدبیر ایله چاک اولسونمی دامن فراق افتاب حسنکه حیران ایدن سن سین بنی

مطابق معنی قافیه درست «سن سیز بنی» (بی تو برای من) است و در مصرع دوم

«افتاب» صحیح است.

۱۶. ص ۶۵۶.

قامتن سیر ایلین طوبایه ایلرمی نگاه لعل جانبخش امن البته کوثردن گچر

در مصرع دوم «جانبخشن» (جان بخش او) صحیح است؛ یعنی هر که از لعل جان بخش او بیوسد، البته از کوثر صرف نظر می کند.

۱۷. ص ۷۰۷. ایردی چون آب حیاته مه‌ری اولمز حشره دک گوردی چون شب ظلمتده اول عیان اسکندی (اسکندری): یعنی در شب ظلمت اسکندر را عیان دید.

۳-۵- ضبط نام کتاب‌ها

در این اثر در مواضع مختلف نام کتاب‌ها، ناقص یا با تحریف و تصحیف ضبط شده یا اینکه لازم بود تعلیقه و توضیحی درباره کتاب آورده می شد که نیامده است. این موارد عبارت‌اند از: ۱. عنوان النصر. در مواضع مختلف خیرات حسان، عنوان این کتاب چنین ضبط شده است؛ از جمله:

الف) ص ۴۲. «سید الجلیلیه از اعیان زمان صلاح‌الدین صفدی است و مصنف مشارالیه در کتاب عنوان النصر که حاوی تراجم احوال مشاهیر آن عصر است، ذکری از او نموده ...».

ب) ص ۷۵۵. هدیه از اعیان عصر صفدی و دختر علی بن عسکر الشیخه ...

ج) ص ۳۱۷ و ص ۳۵۱: «در عنوان النصر صلاح‌الدین الصفدی که حاوی تراجم اعیان عصر اوست».

د) ص ۷۷۶. «صلاح‌الدین صفدی در کتاب عنوان النصر فی اعیان العصر از مشارالیه نام برده ...».

ه) ص ۴۴۷؛ و) ص ۵۰۶؛ ز) ص ۱۸۰؛ ح) ص ۳۶۰؛ ط) ص ۳۶۲ عنوان الانصر ضبط کرده است؛ ی) ص ۳۳۹.

با بررسی نسخه چاپ سنگی، از جمله صص ۱۵۵ و ۲۸۴ آن معلوم می شود که اعتمادالسلطنه نیز نام کتاب را به غلط ضبط کرده، اما چون از نسخه ترکی ترجمه می کرده در جاهایی (از جمله نمونه اشاره شده) عبارت «اعیان عصر» را هم آورده ولی متوجه نشده که نام کامل اثر اعیان العصر و اعوان النصر و موضوع آن سرگذشت‌نامه نویسندگان اسلامی و مشخصات کتاب‌شناسی آن چنین است:

صفدی، خلیل بن ابیک (۱۴۱۸ ق. = ۱۹۹۸ م). اعیان العصر و اعوان النصر، حقه علی ابوزید.

بیروت: دارالفکر المعاصر.

این اثر در واقع، منتخباتی از *الوافی بالوفیات* صفدی است که آگاهی‌های عصر مؤلف را در بر و نسبت به *الوافی بالوفیات* نکات افزون‌تری دارد؛ چون *الوافی بالوفیات* شرح حال مشاهیر را از زمان پیامبر اسلام (ص) تا روزگار مؤلف (صفدی) شامل می‌شود، او مبدأ *اعیان‌العصر* را ۶۹۶ (سال تولد خود) قرار داد تا معاصران خود را معرفی کند و بدین جهت نام کتاب را *اعیان‌العصر و اعوان‌النصر* گذاشت (جهانبخش، ۱۳۷۸: ۵۱).

۲. نتف المحاضره. ص ۵۱۱: «تنوخی در کتاب نتف المحاضره از شعر و فضل او اشعار و ذکر می‌نماید».

«نتف» در عربی و فارسی، معنای محصلی ندارد. صحیح نام کتاب چنین است: *نشوار المحاضره و اخبار المذاکره*، تألیف تنوخی، محسن ابن علی از مشاهیر قرن چهارم هجری و موضوع آن لطایف و حکایاتی ذیل ابیات عربی است. مشخصات کتاب‌شناسی اثر در پی می‌آید: تنوخی، محسن ابن علی (۱۳۹۱ق = ۱۹۷۱م). *نشوار المحاضره و اخبار المذاکره*. بی‌جا، بی‌نا. www.nlai.ir

۳. تذکره الخطاطین. در چند موضع کتاب (صص ۲۴۴، ۵۴۷ و ۵۸۸) نام این اثر آمده‌است؛ ازجمله:

ص ۱۹۳. «در تذکره الخطاطین ذکر او شده ...».

ص ۲۰۲. مرحوم مستقیم‌زاده این مطلب را در تذکره خود از محی‌الدین الکافیجی نقل کرده ...».

اسم صحیح و مشخصات کتاب‌شناسی این کتاب *تحفه الخطاطین* است از سعیدالدین مستقیم‌زاده سلیمان (۱۰۹۶-۱۱۶۶ق.)، استانبول: تورک تاریخ انجمنی کلیاتی، بی‌تا.

۴. مرآت الادوار. ص ۴۹۱، س ۱۴. «مورخ مشهور فاضل محمد معروف به مصلح‌الدین اللاری الانصاری در تاریخ خود موسوم به *مرآت الادوار و مرفاه الاخبار* گوید: ...». کتابی به فارسی در موضوع تاریخ جهان که نام صحیح اثر *مرآت الادوار و مرقاه الاخبار* و نویسنده آن لاری انصاری، محمدبن صلاح (-۹۷۹ق؟) که دو نسخه خطی از آن در کتابخانه ملک (ش: ۳۹۱۵ و ۴۰۹۴) نگهداری می‌شود؛ همچنین نسخه‌هایی از آن در کتابخانه دانشگاه تهران به ش. ۸۲۷-ف و ۱۳۳۳-ف؛ کتابخانه آستان قدس رضوی به ش. ۴۱۵۵ و کتابخانه دایره المعارف بزرگ اسلامی به ش ۱۶۵۸ و کتابخانه سلطنتی به ش. ۵۹۹ مضبوط است (درایتی، ۱۳۸۹: ج ۹، ۳۳۹).

۵. در ص ۵۸۴ نام کتاب «انباء الغمر فی ابناء العمر» به چشم می‌خورد که صورت صحیح آن *انباء الغمر بابناء العمر* از ابن حجر عسقلانی است. مشخصات کتاب‌شناختی این اثر به شرح زیر است:

انباء الغمر بابناء العمر فی تاریخ [کتاب] شهاب‌الدین ابی الفضل احمد بن علی بن حجر العسقلانی حیدرآباد: مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیه، ۱۳۸۷ق. = ۱۹۶۷م.، ۱۳۴۶.

۶. ص ۳۹۲. در این صفحه از اثری به نام *تذکره الخواص* ذکری به میان آمده و مصححان توضیحی نیفزوده‌اند. باید افزود *تذکره الخواص من الائمة فی ذکر خصائص الائمة* کتابی است به زبان عربی نوشته یوسف بن قز اوغلی، مشهور به سبط ابن جوزی (متوفای ۶۵۴ق.) از مشهورترین عالمان اهل سنت در قرن هفتم هجری قمری است. مؤلف این کتاب را در شرح حال علی ابن ابی طالب (ع) و فرزندان او در دوازده باب نوشته و در سال ۱۴۲۶ق. مرکز الطباعة و النشر للجمع العالمی لاهل البيت منتشر کرده‌است. این اثر را محمدرضا عطائی در سال ۱۳۷۹ش. با عنوان *شرح حال و فضائل خاندان نبوت علیهم السلام جزو منشورات انتشارات آستان قدس رضوی منتشر کرده‌است.*

۷. ص ۴۲۹، تاریخ جودت‌پاشا. نام این اثر بی هیچ توضیحی در این صفحه آمده‌است. باید افزود جودت‌پاشا، احمد (رجب ۱۲۳۸-۲ ذی‌حجه ۱۳۱۳ق/ مارس ۱۸۲۳- مه ۱۸۹۵م) دولتمرد، تاریخ‌نگار، حقوق‌دان و اندیشمند اصلاح‌طلب عثمانی است و تاریخ جودت‌پاشا از مهم‌ترین آثار اوست که تاریخ عثمانی را از ۱۱۱۸-۱۲۴۲ق/ ۱۷۷۴-۱۸۲۶م) در بر می‌گیرد که از معاهده قاینارجا تا انحلال سپاه ینی‌چری و به سفارش انجمن دانش تألیف شد. جودت‌پاشا این تاریخ را با استفاده از مأخذ گوناگون تاریخی، نوشته‌های وقایع‌نگاران پیش از خود، بایگانی‌ها، یادداشت‌ها و مشاهدات خود در ۱۲ جلد نوشته‌است. این اثر آخرین بار در سال ۱۳۰۹ق/ ۱۸۹۱م) در مطبعة غامره استانبول چاپ شد (دیانت، ۱۳۹۰).

۸. ص ۳۰۱، شمع/انجمن. اطلاعات کتاب‌شناختی این اثر چنین است: صدیق حسن‌خان، محمدصدیق (۱۳۸۶). *تذکره شمع انجمن*، تصحیح و تعلیقات محمدکاظم کهدویی. یزد: انتشارات دانشگاه یزد، ۹۷۷ص.

۹. در صفحات ۱۳۲ و ۲۳۸ نام کتاب صحایف‌الاکبار آمده و توضیحی ندارد. باید افزود: نام کامل اثر صحایف‌الاکبار فی وقایع الآثار یا تاریخ منجم‌باشی از احمد بن لطف‌الله (۱۰۴۲-۱۱۱۳ق؟)، مشهور به منجم‌باشی (احمد دده) است و این اثر، دوره تاریخی از تشکیل حکومت

عثمانی تا پایان سلطنت سلیمان خان قانونی را در بر می‌گیرد. اصل کتاب عربی است و نصرت‌الله ضیایی آن را از ترکی به فارسی برگردانده‌است. نام ترکی آن *منجم‌باشی تاریخی* است که در برخی مواضع *خیرات حسان* از جمله ص ۳۰۷ با این نام آمده‌است: «بنا بر مسطورات تاریخ منجم‌باشی ایلچی‌های سلاطین از دیدن پیشکشی غازی اورانوس‌بیگ از هدایای خود شرم‌منده شدند ...» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۴: ۳۰۷). مشخصات کتاب‌شناختی اثر: منجم‌باشی، احمد بن لطف‌الله (۱۳۹۳). *تاریخ منجم‌باشی یا صحایف الاخبار فی وقایع الآثار*. تهران: مهراندیش.

۱۰. در ص ۶۳۵ آمده: «... در *صحایف الاخبار قضای* در تاریخ خلفا مسطور است». با جست‌وجو در آثار قضای معلوم می‌شود، نام صحیح اثر وی *شهاب الاخبار فی الحکم و الامثال و الآداب من الاحادیث النبویه* است و *صحایف الاخبار* اثر دیگری است که شرح آن در شماره قبلی (۹) همین مقاله نوشته شد. گزیده‌ای از این کتاب را با همین عنوان مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث قم در سال ۱۳۹۴ منتشر کرده‌است.
۱۱. ص ۴۸۶، *تذکره نقل مجلس*. این تعلیقه برای این اثر لازم بود: این اثر را محمود میرزا قاجار (۱۲۱۴-۱۲۷۱) در موضوع تذکره زنان شاعر نوشته و بابک رشنوزاده آن را در سال ۱۳۸۸ منتشر کرده‌است.
۱۲. ص ۷۳۸، س ۵. شیخ محمد الدمامینی در کتاب *عین‌الحیات* نوشته‌است ... *عین‌الحیات* از دمامینی نیست و از علامه مجلسی است.

۳-۶- ضبط اعلام

در *خیرات حسان* برخی اعلام نیاز به توضیح دارد؛ با توجه به کثرت اعلام انسانی و جغرافیایی در این اثر و این موضوع که برخی از این اعلام مربوط به شخصیت‌ها و نیز امکانه بلاد عثمانی و اندلس و برخی سرزمین‌های اسلامی دیگر هستند که برای خواننده فارسی‌زبان آشنا نیستند، لازم بود مصححان توضیحاتی در معرفی آنها یا حتی تلفظ صحیح نامشان می‌آوردند؛ در برخی موارد نیز ضبط اعلام صحیح نیست و نیاز به تصحیح دارد. در این بخش این توضیحات و تکمله‌ها می‌آید:

۱. ص ۱۱۹. ذیل «بشینه بن الحیاء» آمده‌است: «از قبیلۀ عذره و معشوقه جمیل شاعر بوده‌است». منظور از جمیل، جمیل بن عبدالله معمر العذری است (دامادی، ۱۳۷۹: ۱۶۳).

۲. نام شخص در صص ۵۰۸ و ۵۰۹ به دو صورت «عیسی بن عابس» و «عیسی بن قابس» آمده که «عیسی بن قابس» صحیح است.
۳. در ص ۱۴۵، ذیل «تحفه» آمده است: «عربیه‌ای عارفه بوده است ...». این جمله مفهوم نیست و در نسخه چاپی مشاهیر النساء، ص ۱۳۵ اسم او «تحفه عربیه» ضبط شده و این جمله چنین ضبط شده: «عارفه‌ای بوده است» (عبارت ترکی آورده شود). اشتباه ضبط از اعتمادالسلطنه بوده که نام فرد را با جمله بعدی خلط کرده است.
۴. ص ۴۱۰. «... و شیخ شربینی در دررالاصداف تصریح می‌نماید که وفات حضرت سکینه ...». نام کامل کتاب درر/الاصداف فی فضل ساده و الاشراف نوشته شربینی مصری، عبدالجواد بن شیخ خضر از علمای قرن دوازدهم است و نسخه خطی این اثر به ش. ۵۹۱۳ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود؛ سه نسخه دیگر از این اثر در مکتبه احمدیه تونس، مکتبه الازهر و سوهاج موجود است (الطباطبایی، ۱۴۰۶: ۸۵).
۵. در ص ۳۵۲ لغت «آماسیه» آمده که صورت صحیح آن «آماسیه»، از شهرهای ترکیه آسیایی (آناطولی) که در کنار رود یشیل ایرماق واقع است و مرکز شهرستانی است که نام خود را دارد (موستراس، ۱۳۹۷: ۹۴).
۶. ص ۲۳۸، س ۸: «محدث ماهر، فاضل معاصر شیخ مؤمن الشبلنجی در کتاب نور الابصار فی مناقب آل النبی المختار ...». ضبط صحیح این نام «شبلنجی» است؛ مؤمن بن حسن شبلنجی شافعی، از علمای اهل سنت در قرن سیزدهم (شبلنجی، بی‌تا: مقدمه) که نام کتابش هم ناقص ضبط شده و صحیح آن چنین است: نور الابصار فی مناقب آل بیت النبی المختار (www.nlai.ir).
۷. ص ۱۱۵، س ۲۱: «... بقعه و گنبد شاهزاده حسین در امامه ...». «امامه» (بدون تشدید) روستایی است از روستاهای بخش رودبار قصران شهرستان شمیران تهران (محمودیان و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۹).
۸. ضبط تلفظ برخی اسم‌ها لازم بود؛ برای نمونه در ص ۲۲۱، سطر ۳ آمده است: «... و اسم خنساء تماضر بوده ...». مطابق لغت‌نامه دهخدا، «تماضر» ضبط صحیح است.
۹. ص ۳۵۶. اصلش از طایفه شاملو بود و توطنش در قلمرو علی‌شکر. بزرگ‌ترین و نامدارترین سردار ایل بهارلو در دوره قراقویونلو، امیرعلی شکر بیگ باهارلوست. او متولد بهار همدان است و نام وی، اجداد و فرزندان همیشگی در صدر اویماق ایل بهارلو آمده است. تداوم حکومت بیست‌ساله علی‌شکر بیگ بر بخش‌هایی از غرب ایران، به مرکزیت

همدان، شامل استان‌های همدان، کردستان، لرستان، مرکزی و شمال خوزستان و بخش‌هایی از آذربایجان کنونی (معروف به عراق عجم) باعث ماندگاری نام وی بر این ناحیه با عنوان «قلمرو علی‌شکر» در منابع و اسناد دوره قاجار شد.

۱۰. ص ۷۴۲: «... مشفقی از جایی که نهالی در آنجا شعر خواند عبور می‌کرد». این توضیح لازم بود: عبدالرحمان مشفقی بخاری، شاعر و طنزپرداز قرن دهم (۹۴۵-۹۹۵ق) ورارود، با همه شهرت و اعتباری که در بین فارسی‌زبانان آن سرزمین دارد، در ایران کمتر شناخته شده‌است. دیوان او در این مقاله معرفی شده‌است: نوریان، مهدی؛ بهرامیان، افسانه و چترایی، مهرداد (۱۴۰۰). شاعری از بخارا، بازشناخت مشفقی بخارایی و ضرورت تصحیح و انتشار کلیات او ...، متن‌شناسی/دب فارسی، ۴۹: ۳۹-۵۴.

۱۱ (ص ۴۳۶). «... دولت عثمانی مبلغی انعام با یک قطعه نشان مجیدی به او اعطا کرد ...». نشان‌های دولتی در تاریخ عثمانی رایج بود و معمولاً طغرای شاه بر آنها درج می‌شد. برخی از سکه‌ها نیز منقوش به این طغرا بودند. چنانکه پشت لیله عبدالمجیدی (عبدالمجید پادشاه عثمانی) نیز چنین بود. این مسکوک آلتون مجیدی یا مجیدیه هم نامیده می‌شد (دیانت، ۱۳۶۷: ۲۴۰ و ۲۴۱).

۱۲ (ص ۱۸۰). «حبیبه خانم شاعره‌ای است در ادبیات ماهر. پدرش علی‌پاشا اهل هرسک می‌باشد ...».

هرسک شهرستانی است در ترکیه اروپایی که در امارت بوسنه قرار دارد و مرکز آن شهر موستار است (موستراس، ۱۳۹۷: ۴۰۹).

۱۳ (ص ۵۱۲). «محمد بن یزید بن مسلمه ... وقتی به طرف اسلامبول رانده و غلظه را فتح کرده...». غلظه شهر کوچکی در ترکیه اروپایی که در امارت سلستره شهرستان وارنه کنار دریای سیاه قرار دارد (موستراس، ۱۳۹۷: ۳۱۴).

۳-۷- برخی لغات و اصطلاحات شایان توضیح

چون این اثر مخاطب فارسی‌زبان دارد، لازم و شایسته بود برخی لغات ازجمله لغات و اصطلاحات ترکی آن معنی و تشریح می‌شد، حتی آوردن معنی برخی لغات فارسی که امروز متداول نیست یا به حوزه علمی خاصی مانند علم اصول مربوط است، برای استفاده‌کنندگان از کتاب مفید بود. در اینجا به برخی از این موارد اشاره می‌شود:

۱. چری‌باشی. یا چئری‌باشی لغت ترکی است مرکب از «چئری» به معنای «سرباز»+ «باشی» (سر و فرمانده) و در مجموع به معنای فرمانده دسته. چئری بیگی هم داریم به معنای سپهبد (زارع شاهمرسی، ۱۳۸۷: ۴۶۷). البته «ینی‌چری» تشکیلات منظم نظامی در امپراتوری عثمانی بود شامل پیاده‌نظام و سگبان‌ها. ینی‌چری‌ها صنف پیاده‌نظام لشکر عثمانی را تشکیل می‌دادند و در هنگام جنگ در قلب لشکر، پیشاپیش پادشاه قرار می‌گرفتند (اوزون چارشلی، ۱۳۷۷: ج ۲، ۵۸۵).

۲. ص ۶۳۳. معقود در عبارت: «از معقودهای خاقان خلدآشیان، فتحعلی‌شاه...»: عقدبسته، عقدشده.

۳. ص ۲۴۴. وقیه: «از یک وقیه مس هشتصد عدد پول منقور قطع و سکه کردند...»: وقیه: مقیاس وزن در اصطلاح عراق عرب که مقدار آن، عبارت است از یک‌چهارم حصه و امروزه در بغداد وقیه بزرگ معادل یک کیلوگرم و در بصره معادل دو نیم حقه برابر با ۳/۱۲۵ به حساب می‌آید. برخی آن را معادل چهل درهم ذکر کرده‌اند (دیانت، ۱۳۶۷: ج ۱، ۴۸۵).

۴. ص ۴۸. قشلامیشی: «در وقتی که اردوی امیر تیمور در زنجیرسرای بخارا قشلامیشی می‌کرد، وفات نمود».

«قشلامیشی» لغت ترکی به معنای «رفتن به قشلاق (سرزمین گرم) در زمستان است (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۲۱۸ و ۲۱۹).

۵. ص ۱۲۹، س ۱۰ و ۱۱: نکاح الرقیق: به معنای ازدواج بردگان؛ و خیار العتاقه: اختیار برده زن در فسخ ازدواج به علت آزادی خودش.

۶. ص ۴۴۲. آقچه: سکه نقره، واحد پول دوره سلجوقی (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۲۰).

۷. ص ۱۶، س ۱۱ و ۱۲. خلاصه مبلغی از عایدۀ قم و توابع به طور سیورغال به آغاباجی و بستگان او مرحمت شد. سیورغال: زمینی که پادشاه جهت معیشت به ارباب استحقاق بخشید. این واژه از مصدر «سیورغاماق» به معنی «احسان و بخشش» است (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶: ۱۸۰ و ۱۸۱).

۳- ۸- غلط‌های تایپی

در این تصحیح غلط‌های تایپی نیز دیده می‌شود که صحیح آن در داخل کمانک می‌آید؛ ازجمله:

۱. ص ۲۷۷، س ۱۰.

به قصد صید تو چون رشحه دیدمش گفتم کسی ندیده شکار مکس (مگس) کند شهباز

۲. ص ۴۳۳، س ۱۵. و اموال بسیار و نقود بی‌شمار در آن روز بخشش نمود (نمود).

۳. ص ۴۳۵، سطر آخر. یا الهی دَکلم (دگلم: لغت ترکی به معنای نیستم) مستحق احسان ایله // کرم و لطفکی حقمده فراوان ایله.
۴. ص ۴۸۰، س ۱۱ ... و شرایط شهریاری و خصایص فرمانفرمایی و مملکت‌داری (مملکت‌داری) از ناصیه او لایح و ظاهر بود ...
۵. ص ۴۵۴، س ۶.
زلف در روی تو هر کس که ببیندگوید آتشی هست گه (که) با دود درآمیخته‌اند
۶. ص ۲۵۰: «ابن حجر در انباء خود در جرک متوفیات سال هفتصد و هفتاد و نه هجری گوید: ...»
- «جرگ» صحیح است، به معنی «حلقه و صف مردم» (لغت‌نامه دهخدا، ذیل مدخل).
۷. ص ۶۵۰، س ۴. فرهاد رخ شیرین چون خسرو پرویزم. «پرویزم» صحیح است.
۸. ص ۷۴۱، س ۲. قسم خورد دیگر سر تبه بالین او نگذارد. «به» صحیح است.
۹. ص ۶۴۹، س ۱۵. نزدیک قبیله بود کوهی مه کنکره فلک‌شکوهی. «کنگره» صحیح است.
۱۰. ص ۶۰۷. وادی الآم غمده قالدَم ای ساقی دهر. «آلام» (غم‌ها) صحیح است.
۱۱. ص ۲۶۱، پاورقی. تو با آن بیت شعری که برای من بازخواندی، عشقی مدفون در سینه مرا نسبت به امام برانگیفتی. «برانگیختی» درست است.
۱۲. ص ۳۷۳، ب ۱۰. آچوب پر مرغ روحی باغ قردوس روان اولدی. «فردوس» صحیح است.
۱۳. ص ۳۰۹. گفتند خوش در کوش دل چون عاشقی دیوانه شو. «گوش» صحیح است.
۱۴. ص ۴۲۸، س ۶. ... به قولی او را دزیده (دزدیده) فروختند.
۱۵. ص ۵۲۸، س ۱۵. با هر که وفا کنم جفا می‌بینیم (می‌بینم).
۱۶. ص ۵۲۹، س ۶. از پا شکستگان (شکستگان) طلب کعبه مشکل است.
۱۷. ص ۲۴۲، پاورقی: تا آن زمان که زنده باشم، دیوانه‌وار دَعد را دوست دارم ... آن زمان که بمیرم، مردی را بر دَعدد (دعد) خواهم گماشت ...
۱۸. ص ۶۵۶. ناوک اه (آه) درون پولاد و مرمردن گچر
۱۹. ص ۴۱۸، س ۱۴.
تَعَانَقْنَا لِتَوْدِيعِ فَقَالَ — چه یودی (بودی) گر نبودی آشنایی
۲۰. ص ۶۶۵، س ۷. یکی در سی سالکی (سالگی) و دیگر در سال شصتم که ضعف آن منتها امل و امانی خیرخواهان است ...

۴- نتیجه‌گیری

خیرات حسان یکی از آثار تذکره‌ای است که شرح حال مشاهیر زنان ایرانی، عرب، عثمانی و هندی را در بر می‌گیرد. این اثر را محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در فاصله سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۰۷ق. به شیوه چاپ سنگی منتشر کرده‌است. در دسترس نبودن آن چاپ و همچنین لزوم عرضه اثر در قالب‌های نشر امروزی، باعث شد در سال ۱۳۹۴ش. این اثر تصحیح و بازنشر شود. با توجه به گستردگی اطلاعات موجود در این اثر که آن را تا حد یک دانشنامه رسانده، لازم بود مصححان، اهتمام بیشتری در تصحیح آن داشته باشند تا نسخه منقح‌تری از آن در اختیار پژوهشگران باشد.

در این پژوهش اشکالات تصحیح خیرات حسان در دو دسته: اشکالات کلی و سایر اشکالات بررسی شد. در بخش اشکالات کلی مواردی چون نام مأخذ اصلی خیرات حسان و نویسنده آن، نبود فهرست‌های مورد نیاز و نداشتن تعلیقات بحث شد. با تصحیح برخی اطلاعات مانند نام مأخذ اصلی خیرات حسان و نویسنده آن و همچنین افزودن فهرس و تعلیقات لازم، می‌توان نسخه کامل‌تری عرضه کرد تا پژوهشگران را دستیار باشد و مخاطبان عام را دستگیر.

در بخش دوم این مقاله که با عنوان سایر اشکالات آمده این موضوعات بحث شده‌اند: اشکالات تصحیح، مأخذ برخی ابیات، تصحیح برخی ابیات ترکی، ضبط نام کتاب‌ها، ضبط اعلام، برخی لغات و اصطلاحات شایان توضیح و غلط‌های تایپی. از طریق تصحیح این موارد نیز می‌توان به نسخه دقیق‌تری از اثر دست یافت و با توجه به نظایر مجموع آنچه در این مقاله آمده، نسخه ویراسته‌ای از اثر در اختیار مخاطبان و علاقه‌مندان قرار خواهد گرفت.

منابع

- آذر بیگدلی لطفعلی‌بیگ. *آتشکده آذر*، به تصحیح میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر. ۱۳۷۸.
- آل‌داود سیدعلی. *اعتمادالسلطنه در: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. ۱۳۸۵.
- اسفزاری معین‌الدین محمد. *روضات الجنات فی اوصاف مدینه الہرات*، به تصحیح محمدکاظم امام. تهران: دانشگاه تهران. ۱۳۳۹.
- اعتمادالسلطنه محمدحسن بن علی. *خیرات حسان*، مقدمه و تصحیح ابوالقاسم رادفر و رباب صادقی اسکویی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ۱۳۹۴.

اعتمادالسلطنه محمدحسن بن علی. *خیرات حسان*. طهران: وزارت انطباعات و دارالترجمه. ۱۳۰۴-۱۳۰۷ق.

اوزون چارشی لی و حقی اسماعیل. *تاریخ عثمانی*، ترجمه ایرج نوبخت. تهران: کیهان. ۱۳۷۷.
بسحق اطعمه احمد بن حلاج. *کلیات بسحق اطعمه شیرازی*، به تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: نشر میراث مکتوب و بنیاد فارس‌شناسی. ۱۳۸۲.

تنوخی محسن ابن علی. *نشوار المحاضره و اخبار المذاکره*. بی‌جا، بی‌نا. ۱۳۹۱ق=۱۹۷۱م.
ثعالبی ابومنصور عبدالملک. *یتمه الدهر فی محاسن اهل العصر*. لبنان: دارالکتب العلمیه. ۱۴۰۳ق.
جهانبخش جویا. *اعیان العصر در یک تصفح، آینه پژوهش*، ۱۳۷۸؛ (۵۹): ۵۰-۵۴.
الحلو مسلم. *قصه مدینه نابلس*. المنظمه العربیه للتربیه و الثقافه و العلوم. ۲۰۰۸.
دامادی سیدمحمد. *مضامین مشترک در ادب فارسی و عربی*. دانشگاه تهران. ۱۳۷۹.
درایتی مصطفی. *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. ۱۳۸۹.

دولت‌آبادی عزیز. *فرهنگ واژه‌های ترکی و مغولی در ادبیات فارسی*. دانشگاه تبریز. ۱۳۸۶.
دهخدا علی‌اکبر. *لغت‌نامه*. دانشگاه تهران. ۱۳۷۳.
ذهنی افندی محمد. *مشاهیر النساء*. مطبعه عامره. ۱۲۹۶ق.
شبلنجی مؤمن. *نور الابصار فی مناقب آل نبی المختار*. قم: شریف الرضی. بی‌تا.
رضایی هفتادری غلامعباس و حسن‌زاده نیری محمدحسن. *شرح‌گزیده دیوان متن‌بی*. انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۸۳.

زارع شاهمرسی پرویز. *فرهنگ شاهمرسی*. تبریز: نشر اختر با همکاری انتشارات آناس. ۱۳۸۷.
فروغی محمدعلی. *خاطرات محمدعلی فروغی به همراه یادداشت‌های روزانه از سال ۱۲۹۳ تا ۱۳۲۰*، به خواستاری ایرج افشار، به کوشش محمد افشین‌وفایی و پژمان فیروزبخش. تهران: سخن. ۱۳۹۸.
دیانت علی‌اکبر. «جودت‌پاشا» در: *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۸. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. ۱۳۹۰.

دیانت ابوالحسن. *فرهنگ تاریخی سنجش‌ها و ارزش‌ها*، ج ۲ و ۱. تبریز: نیما. ۱۳۶۷.
زارع شاهمرسی پرویز. *فرهنگ ترکی - فارسی شاهمرسی*. تبریز: اختر. ۱۳۸۷.
زاوش محمد. *کانی‌شناسی در ایران قدیم*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران. ۱۳۴۸.
سعیدی حوریه. *خیرات حسان*، معرفی نسخ خطی. *ایران*، ۱۳ آبان ۱۳۸۵. ص ۸.
سیفی نهایندی فهیمه. *جقه، دایره‌المعارف زن ایرانی*، ج ۱، تهران: بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی. ۱۳۸۲.
شعار جعفر و فرزاد عبدالحسین. *المنهج: نثر و شعر عربی*. تهران: سخن. ۱۳۸۱.
الطباطبایی السید عبدالعزیز. *اهل بیت علیهم‌السلام فی المکتبه العربیه، تراثنا*، ۱۴۰۶ق. ۶۸-۱۰۱.

قآنی شیرازی. دیوان حکیم قآنی شیرازی، مقدمه و تصحیح ناصر هیری. تهران: گلشائی. ۱۳۶۳.

گلچین معانی احمد. تاریخ تذکره‌های فارسی. تهران: کتابخانه سنائی. ۱۳۶۳.

گوندوز توفان. اسارت تاجلی‌بیگم، مروری بر تأثیر مسائل فرهنگی-روان‌شناختی در تاریخ‌نگاری صفوی-عثمانی. تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۱۳۸۹؛ (۱): ۱۱۹-۱۳۰.

محمودیان علی‌اکبر و همکاران. شهرستان شمیران. تهران: بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران. ۱۳۸۸.

مهرستی گنجوی. رباعیات مهرستی گنجوی، زیر نظر محمدآقا سلطان‌زاده، ترتیب‌دهنده مقدمه رفائیل حسینوف. باکو: یازیچی. ۱۹۸۵.

موستراس س. المعجم الجغرافی للامبراطوریه العثمانیه، ترجمه حسین قره‌چانلو و شحادات عصام محمد. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام. ۱۳۹۷.

مولوی، جلال‌الدین محمد. مثنوی معنوی، به کوشش توفیق ه. سبحانی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. ۱۳۷۳.

میرجعفری حسین. تاجلی خانم، زن ستیهنده جنگ چالدران، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، ۱۳۵۳؛ (۱۱۲): ۴۶۱-۴۶۸.

نظامی الیاس بن محمد. لیلی و مجنون، به تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره. ۱۳۷۶.

نوریان مهدی، بهرامیان افسانه و چترایی مهرداد. شاعری از بخارا، بازشناخت مشفق بخارایی و ضرورت تصحیح و انتشار کلیات او ...، متن‌شناسی/ادب فارسی، ۱۴۰۰؛ (۴۹): ۳۹-۵۴.

www.alldiwan.net

www.nlai.ir

روش استناد به این مقاله:

اسمعیلی اصغر. تصحیح برخی عبارات، جملات و ابیات خیرات حسان و تکمله‌ای بر آن، زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، ۱۴۰۳؛ ۲(۱۸): ۱۸۱-۲۰۶. DOI: 10.22124/plid.2025.31242.1727

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی